

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КОЧЕРГІН ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94 (477): 323.315«1850/1900»

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Швидько Ганна Кирилівна,
ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор
кафедри історії та політичної теорії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Присяжнюк Юрій Петрович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри історії та етнології України;

доктор історичних наук, професор
Темірова Надія Романівна,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
завідувач кафедри історіографії, джерелознавства,
археології та методики викладання історії;

доктор історичних наук, професор
Шляхов Олексій Борисович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри української історії та етнополітики.

Захист відбудеться «29» грудня 2016 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Шевченка 1, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковий бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий _____ 2016 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

 О.В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Протягом тривалого періоду історія дворянства перебувала на маргінесі вітчизняної історіографії. Лише в останні три десятиліття інтерес до вивчення діяльності привілейованої групи суспільства зріс, що зумовлено місцем, яке дворянство займало в системі суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних відносин. Без нього не обходилась жодна більш-менш помітна подія в житті Російської держави та суспільства. Без з'ясування характеру дій представників вищого стану Російської імперії важко зрозуміти соціальні процеси, які зачіпали інші соціальні стани і групи та впливали на розвиток держави в цілому.

В українській історіографії останніх років дворянству Катеринославської губернії приділено чимало уваги: вивчаються біографії окремих представників вищої верстви, історії дворянських родин, участь дворянства у колонізації Півдня України та управлінні краєм. Втім поки що це лише окремі епізоди, які не дають можливості скласти комплексне уявлення про соціальну роль катеринославського дворянства, його місце серед інших соціальних станів і груп суспільства, простежити еволюцію їх соціальної поведінки у пореформений період.

Аби визначити закономірності розвитку суспільства важливо з'ясувати, чи була специфіка у поведінці місцевого дворянства у пореформений період, яку роль відігравало катеринославське дворянство в процесі проведення реформ, які важелі впливу використовувалися для подолання проблем, що постали перед вищою верствою після скасування кріпацтва. Також слід звернути увагу на внутрішньостанові та міжстанові зв'язки катеринославського дворянства й визначити ознаки, характер і глибину змін, котрі вплинули на розвиток вищої верстви.

Пореформений період в історії Російської імперії дозволяє простежити процес адаптації, виявити особливості соціальної поведінки та ідентифікації дворянського стану: якою була реакція станової організації катеринославського дворянства на селянську та інші реформи Олександра II та контрреформи Олександра III; які нагальні питання її хвилювали; наскільки органічно/не органічно дворяни включилися до роботи нових самоврядних установ (земство, мировий суд, земські начальники); яке місце вони зайняли серед традиційних соціальних та етнічних груп; чим характеризувалася добродійна та просвітницька діяльність катеринославського дворянства.

Вивчення та аналіз особливостей діяльності катеринославського дворянства в умовах реформ і трансформації соціальних відносин може допомогти відповісти на питання, пов'язані з розвитком сучасної української еліти, яка нині разом з усією українською державою знаходиться в процесі реформування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах державної дослідницької теми «Соціально-економічний і культурний розвиток Середньої і Нижньої Наддніпрянщини модерної і новітньої доби» (державний реєстраційний номер

0113U003914), що виконується колективом кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Об'єктом даного наукового дослідження є дворянство Катеринославської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність катеринославських дворян, їх взаємодія з різними соціальними та етнічними групами та процес адаптації до соціальних відносин в умовах реформування суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Метою дисертаційної роботи є аналіз діяльності дворянства Катеринославської губернії в умовах трансформації соціальних відносин в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) проаналізувати історіографію проблеми, визначити етапи дослідження катеринославського дворянства другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.;

2) виявити та систематизувати джерела, які дозволяють розкрити тему дослідження, з'ясувати рівень їх достовірності, вірогідності та репрезентативності;

3) охарактеризувати склад, повноваження, порядок, особливості роботи та головні напрями діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання;

4) дослідити шляхи подолання катеринославським дворянством проблем, що постали перед ними після 1861 р.;

5) з'ясувати, як змінилася соціальна роль катеринославського дворянства після скасування кріпацтва;

6) проаналізувати вплив катеринославського дворянства на реалізацію селянської, судової та земської реформ;

7) визначити кількісний та якісний склад катеринославського дворянства в різноманітних структурах, що виникли внаслідок реформ Олександра ІІ і контрреформ Олександра ІІІ;

8) охарактеризувати рівень взаємодії дворянства всередині дворянського зібрання та поза його межами з різними соціальними та етнічними групами;

9) виявити рівень впливу дворянства на розвиток освітньої галузі в губернії;

10) визначити напрями та чинники, які спонукали катеринославське дворянство займатися благочинною діяльністю;

11) виявити особливості, які виділяли катеринославське дворянство у порівнянні з іншими дворянськими громадами;

12) з'ясувати рівень самоідентифікації та адаптації дворян Катеринославської губернії до нових соціальних, суспільно-політичних та соціально-економічних реалій Російської імперії пореформеного часу.

Методологія дослідження. Дослідження здійснене за допомогою методів соціальної та локальної історії, а також із залученням інструментарію мікроісторії. Методологічною основою дисертаційної роботи стали принципи об'єктивності, історизму та системності. При розробці теми використовувалися як загальнонаукові (аналіз, синтез, індуктивний аналіз, історичний та логічний

методи), так і конкретно-історичні методи: історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, просопографічний, мікроісторичний та локальної історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1850-х рр. до початку ХХ ст. Нижня межа визначена початком підготовки до запровадження селянської реформи (1856 р.), верхня – першою російською революцією 1905–1907 рр., після якої дворянство втрачає свої позиції в суспільно-політичному та соціально-економічному житті Російської імперії. Часовий проміжок від 1861 р. до 1905 р., коли були здійснені реформи Олександра II, контрреформи Олександра III та мали місце модернізаційні процеси, в радянській, сучасній російській та українській історіографії прийнято називати пореформеним періодом в історії Російської імперії. Процеси, запущені реформою 1861 р., характеризувалися змінами, які мали свою специфіку, що задавали напрямок розвитку суспільства аж до революції 1905 р., коли почав формуватися новий характер соціальних відносин.

Географічні межі визначаються територією, яку займала Катеринославська губернія включно з Ростовським повітом, до відокремлення якого у 1887 р. вона була найбільшою з дев'яти українських губерній імперії й включала території сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, а також деякі райони Кіровоградської, Луганської, Херсонської та Полтавської областей.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в комплексному вивченні діяльності катеринославського дворянства в умовах трансформації соціальних відносин у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., яка вперше стала предметом спеціального дослідження.

В результаті дослідження одержано результати, які мають наукову новизну:

вперше:

- сформульовано та розв'язано актуальну наукову проблему, яка стосується змін, що відбулися з катеринославським дворянством в період трансформації соціальних відносин у пореформений період;

- виявлено особливості та напрями діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання;

- охарактеризовано участь катеринославського дворянства в структурах, які виникли внаслідок реформ Олександра II та контрреформ Олександра III (інститут мирових посередників, мировий суд, земство, інститут земських начальників);

- визначено тенденції, які характеризували внутрішньостанові відносини катеринославського дворянства;

- простежено еволюцію взаємовідносин катеринославського дворянства з різними соціальними та етнічними групами населення;

дістало подальший розвиток:

- питання ставлення катеринославського дворянства до селянської реформи;

- характеристика діяльності губернських та повітових маршалків дворянства Катеринославської губернії;
- оцінка ролі дворянства в розвитку освітніх закладів та сфері добродійності;

систематизовано та узагальнено:

- кількісний та якісний склад катеринославського дворянства в земських, судових установах та інституціях, пов'язаних із запровадженням селянської реформи та контрреформи земських начальників.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання її матеріалів і висновків для подальшого дослідження історії дворянства Катеринославської губернії та інших губерній Півдня України; розробці курсів лекцій, насамперед, для студентів-істориків; програм і навчально-методичного забезпечення спецкурсів та семінарів з соціальної історії України; підготовці підручників та посібників з історії України пореформеного періоду й модернізації на межі XIX–XX ст.; краєзнавчих навчальних проектів, уроків історії в школі.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення та висновки зроблені автором особисто; вони є його самостійним, одноосібним доробком.

Апробація результатів дослідження. Наукова робота пройшла апробацію на засіданні кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет», 30-ти міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних та регіональних конференціях, зокрема таких, як: Міжнародна наукова конференція: «Надніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-східної Європи» (Дніпропетровськ, 2006); V Міжнародна наукова конференція: «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, Росія, 2009); V Міжнародна науково-практична конференція «Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії» (Краснодар, Росія 2009); XII Кримські міжнародні Воронцовські читання «Воронцови та російське дворянство між Заходом і Сходом» (Алупка, 2010); VI Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: регіональний вимір» (Ніжин, 2010); XX Всеукраїнська конференція УТОПК «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2011); 10 регіональна краєзнавча конференція «Придніпров'я: давнє і недавнє» (Дніпропетровськ, 2011); Міжрегіональна наукова конференція «Человек второго плана в истории» (Ростов-на-Дону, Росія, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX століття» (Запоріжжя, 2013); IV Всеукраїнська краєзнавча конференція «Громадські та державні діячі Придніпров'я XVIII–XX ст.» (Дніпропетровськ, 2015); IX Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпорожжя» (Дніпропетровськ, 2015) та інші.

Публікації. Головні положення, результати та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в 3 монографіях (1 у співавторстві) та 43 статтях (з них 28

надруковано у фахових виданнях України, 6 – у закордонних та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз).

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (16 підрозділів) і загальних висновків. Список використаних джерел і літератури нараховує 654 позиції (66 сторінок). У роботі вміщено додатки (23 сторінки), які доповнюють зміст дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 449 сторінок, з них основного тексту – 360 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, його хронологічні та географічні межі, обґрунтовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, вказано на особистий внесок здобувача, апробацію та структуру дисертації.

У першому розділі **«Методологічні, джерелознавчі та історіографічні особливості вивчення історії катеринославського дворянства»** – визначено методологічні засади реконструкції історії катеринославського дворянства, представлено історіографію питання та джерельну базу дослідження.

У *підрозділі 1.1. «Методологічні основи роботи»* проаналізовані методологічні підходи та методичний інструментарій дослідження. Робота виконана в межах парадигми соціальної та локальної історії. Для побудовування зв'язку між індивідуальною та колективною самоідентифікацією дворянського стану використовувалися методи мікроісторичного аналізу.

Методологічний інструментарій роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Важлива роль відводилася загальнонауковим методам (аналіз та синтез), а також методам теоретичного дослідження (історичний, логічний та метод індуктивного аналізу). Серед головних конкретно-історичних методів у дослідженні були використані такі: історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, статистичний та біографічний. Історико-генетичний застосовувався для виявлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного розвитку Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також для пояснення реакції катеринославських дворян на суспільно-політичні зміни; історико-системний – для з'ясування структури та функціональних зв'язків катеринославського дворянства пореформеного періоду; проблемно-хронологічний дозволив всебічно й глибоко дослідити історичні явища і визначити міру включення катеринославського дворянства до суспільно-політичних змін в конкретному історичному періоді; історико-порівняльний використовувався для виявлення спільних та унікальних явищ, які характеризували катеринославське дворянство пореформеної доби як одну з дворянських громад Російської імперії; статистичний дозволив виявити кількісні та якісні показники дворянства Катеринославської губернії пореформеного періоду; біографічний дав можливість провести логічну

реконструкцію важливих епізодів діяльності десятків представників катеринославського дворянства, а також умов, за яких ця діяльність відбувалась.

Для виконання дослідницьких завдань в дисертації застосовувалися методи локальної історії, які базуються на історико-культурних підходах, що переносять акценти з дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори. Вивчення локальних спільнот, однією з яких було дворянство Катеринославської губернії, не лише дає можливість визначити закономірності розвитку суспільства, а й показати розмаїття соціальних зв'язків через демонстрацію прикладів з життя конкретних дворян, їх сімей або повітових громад.

Вивчення умонастроїв окремої людської особистості, групи або верстви є вищою точкою соціальної історії, яка займається історією соціальних спільнот (станів, груп тощо), їх становищем і складом, досвідом, позиціями, поведінкою, соціальними та комунікативними взаємовідносинами, соціальними рухами й аспектами соціальної мобільності, а також соціальними передумовами і наслідками політичних, культурних, економічних явищ та їх багатоманітними зв'язками з господарською, політичною й культурною історією.

Також використовувалися методи мікроісторії, завдяки яким підбиралися специфічні деталі для створення узагальнюючої картини притаманних пореформеному періоду взаємозв'язків, соціально-культурних, економічних і політично-владних чинників.

Будь-який територіальний соціум заслуговує на окреме дослідження, оскільки в ньому сходяться разом мікроісторія та локальна історія, які дозволяють краще роздивитися окремі сюжети, що складають цілісну картину буття, і дати відповіді на питання, які постійно постають перед історичною наукою. Вибір історико-географічної області, що співпадає з адміністративно-територіальними межами, які займала Катеринославська губернія в другій половині XIX – на початку XX ст., не тільки не є випадковим, але й обумовлений багатьма чинниками.

Для зручності час реформ Олександра II, контрреформ Олександра III та модернізації кінця XIX – початку XX ст. в даній роботі буде називатися *«пореформеним періодом»*. Саме таке поняття радянські та сучасні російські й українські дослідники використовували для історичного відрізка від 1861 до 1905 рр.

Для означення важливих об'єктів та явищ, що вивчалися, був використаний відповідний понятійний апарат: *«благородний стан»* або *«вищий стан (верства)»* синонімічні терміну дворянство; конструкції *«благородне товариство»* або *«благородне зібрання»* стосуються Катеринославського губернського дворянського зібрання; *«дворянська громада»* означає всю спільноту дворян-землевласників Катеринославської губернії; *«соціальна трансформація»* відображає перехід у розвитку суспільства, коли становлення, утвердження нових соціальних принципів співіснують з колишніми соціальними формами, які продовжують активно функціонувати; *«маршалком дворянства»* називався керівник дворянського товариства; *«благодійність»*

розуміється як безкорисна діяльність суспільства, спрямована на захист того чи іншого кола об'єктів або тих чи інших сфер буття людини.

У підрозділі 1.2. «Історіографія проблеми» здійснено комплексний аналіз історіографії історії Катеринославського дворянства пореформеного періоду.

Катеринославське дворянство пореформеного періоду як окремий суб'єкт історичного процесу не було предметом самостійного вивчення в історіографії. Фактично воно губиться в історіографії російського дворянства, яка є значною і багатогранною. Тривалий час цей соціальний стан був вилучений з історіографічного процесу як самостійний об'єкт дослідження, що спотворювало уявлення про всю соціальну систему.

Початок процесу осмислення ролі дворянства в подіях середини XIX ст. був покладений працею російського історика С. М. Соловйова «Історичні листи». В ній він характеризував дворянський стан як одну з підвалин існування Російської держави, що була основою суспільного розвитку. Думку С. М. Соловйова про дворянство як стан на службі державі розвинув і утвердив історик-правник О. В. Романович-Славатинський. Про дворянство як головну верству Російської держави писали російські історики С. О. Корф, М. П. Павлов-Сильванський, І. А. Порай-Кошиц та М. Т. Яблочков.

З-поміж робіт, які належать до історіографії дворянства першого періоду (умовно названий «донауковим»), значну кількість складають дослідження генеалогічного характеру, авторами яких є П. В. Долгоруков, О. Б. Лобанов-Ростовський, С. В. Любимов, Г. О. Милорадович В. Л. Модзалевський, П. М. Петров, В. В. Голубцов, В. В. Руммель. Серед поколінних розписів, представлених у вказаних роботах, є багато катеринославських дворянських родів.

Єдиною працею цього періоду, повністю присвяченою Катеринославській губернії та участі дворянства в запровадженні селянської реформи, є дослідження І. А. Ребріна¹. Протягом першого історіографічного періоду дослідники М. Л. Песковський, А. С. Синявський, та автори, які заховалися під криптонімами І. Т. та В. С-в опублікували біографічні нариси про відомих дворян Катеринославської губернії М. О. Корфа, О. М. Поля, Е. К. Бродського, М. О. Каришева.

У «донауковий» період також вийшли роботи І. Ф. Павловського, Л. В. Ілляшевича та Г. О. Джаншиєва, в яких висвітлювалась історія Полтавської, Харківської та Тверської дворянських громад.

Дослідники історії російського дворянства першого історіографічного періоду не змогли дати об'єктивної оцінки процесам трансформації (окрім розвідки Г. А. Джаншиєва), що відбувалися в дворянському середовищі, оскільки самі були його активними учасниками. Історія вищої верстви оцінювалася некритично, з певною долею пафосу. Катеринославське

---

¹ Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И. А. Ребрин // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Вып. 3. – Екатеринослав, 1903. – С. 1–312.

дворянство у працях цього періоду не було представлено окремою сюжетною лінією.

Другий історіографічний період припадає на кінець 1900-х – початок 2010-х рр. Умовно назвемо його «науково-критичним». Емоційність викладу матеріалу, притаманна дворянській публіцистиці останньої третини ХІХ ст., поступилася зваженим оціночним судженням авторів, які не належали до дворянського стану. Оскільки цей період охоплює майже все ХХ і початок ХХІ ст. з численними соціальними конфліктами й катаклізмами, які безпосередньо відбилися не лише на історії, а й на істориках, його доцільно розділити на кілька етапів.

Перший етап охоплює кінець 1900-х – початок 1920-х рр. Через те, що події, які вивчалися дослідниками, відбулися зовсім нещодавно, були «свіжі в пам'яті», їх нерідко сприймали суб'єктивно та упереджено. Водночас, на цьому етапі закладалися головні напрями вивчення історії російського дворянства загалом і катеринославського зокрема.

На даному етапі з'явилися генеалогічні розвідки В. В. Малами та А. Г. Авчиннікова, присвячені дворянським родинам Катеринославської губернії. У роботі А. В. Флоровського вперше в історіографії проаналізовано проекти губернських комітетів із влаштування побуту селян Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній і здійснено їх порівняльну характеристику².

На першому етапі «науково-критичного» періоду дворянство пореформеного часу було у фокусі уваги істориків. Популярними залишалися дослідження генеалогічного характеру, серед яких чільне місце займали родоводи катеринославських дворянських родин. Загалом, історія дворянства пореформеного періоду в працях дослідників цього етапу відображена уривчасто, переважно через участь дворян у подіях загальнодержавного значення. Зросла кількість історичних робіт, які опосередковано стосувалися катеринославського дворянства.

Від початку 1920-х рр. до середини 1950-х рр. тривав другий етап «науково-критичного» періоду. Пріоритетними напрямками тоді стали соціально-економічна історія та розвиток революційного руху. Дворянство не просто відійшло на другий план, вивчення його діяльності перебувало під негласною забороною. Дворянська тема стала маргінальною, почалося «замовчування історії нобілітету».

Попри фактичну закритість дворянської тематики в історичній науці, дослідники змушені були згадувати дворян та буржуазію, які виступали головними антагоністами «експлуатованих класів». У працях В. І. Писарева та Д. П. Пойди катеринославське дворянство не є головним об'єктом дослідження, однак в них представлено багато фактів, завдяки яким можна скласти уявлення про зміни, що відбувалися у ставленні дворян до процесу ліквідації кріпацтва.

² Флоровский А. В. Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края / А. В. Флоровский // Учёные записки Высшей школы г. Одессы. – Одесса, 1921. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 33–57.

На другому етапі «науково-критичного» періоду дворянство з'являється на сторінках досліджень лише в контексті вивчення процесу класової боротьби при впровадженні селянської реформи або в межах аналізу великого феодального землеволодіння. Роль дворянства в історії пореформеної Росії визнавалася однозначно негативною і такою, що гальмувала розвиток суспільства.

На середину 1950-х – кінець 1980-х рр. припадає третій етап «науково-критичного» періоду. Хоча в радянській історіографії соціально-економічна історія превалювала, дворянство все частіше ставало об'єктом досліджень, оскільки оцінити ступінь капіталізації аграрного сектору економіки пореформеної Росії без всебічного аналізу дворянського землеволодіння було неможливо. Наприкінці 1950-х і протягом 1960-х рр. були опубліковані праці А. М. Анфімова, М. М. Дружиніна, П. А. Зайончковського, присвячені розвитку аграрних відносин у пореформеному селі.

Окрема увага дослідників (М. М. Дружинін, Н. Ф. Устьянцева) була звернена на інститут мирових посередників, що виник під час запровадження селянської реформи і складався виключно з дворян. Реакція дворян на підготовку, а згодом і реалізацію реформи 1861 р. стала об'єктом дослідження Л. Г. Захарової, Н. Г. Сладкевич і О. М. Мухіної. Радянські історики В. С. Дякін, Л. Г. Захарова, Ю. Б. Соловійов звернули також увагу на взаємовідносини дворян із владою, земством, чиновництвом, селянством.

Найбільш помітною роботою з історії пореформеного дворянства є монографія А. П. Кореліна «Дворянство в пореформеній Росії. 1861–1904 рр.», яку можна назвати «енциклопедією дворянства» пореформеного часу в Російській імперії. На основі широкого кола джерел автор вивчив склад і чисельність дворянського стану, його соціально-політичне та економічне становище, діяльність станової організації, проаналізував еволюцію соціально-економічного та суспільно-політичного статусу дворянства, його взаємовідносини з самодержавною владою тощо³.

У більшості праць радянських істориків соціально-економічні та суспільно-політичні процеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вивчалися на загальноросійському історичному матеріалі. Регіональні дослідження були поодинокими (О. А. Курсеєва, М. Н. Лещенко, Д. П. Пойда, Р. С. Попова).

У 1950–1980-х рр. в радянській історіографії вивчалися такі напрями історії російського дворянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дворянське землеволодіння; ставлення до селянської реформи; роль дворян у роботі земських установ, інститутах мирового посередництва та земських начальників; взаємовідносини влади та дворянства.

Зарубіжна наукова література цього періоду, переважно американська, характеризується багатогранністю методологічних підходів і предметної сфери досліджень історії дворянства. Протягом 1960–1980-х рр. в американській історіографії існував потужний напрям вивчення історії Російської імперії та

³ Корелин А. П. *Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация* / А. П. Корелин. – М., 1979. – 304 с.

дворянства. Незаангажованість та свобода у виборі методології дослідження дозволили окреслити ширшу панораму соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися у пореформеній Росії. Дослідники С. Беккер, Т. Еммонс, Д. Філд, Дж. Гамбург, Б. Лінкольн, Р. Менінг, Ф. Вчисло бачили у дворянстві спільноту, яка намагалася прилаштуватися до нових реалій. В останні два десятиліття в американській історіографії інтерес до російського дворянства та російської історії імперської доби дещо згас.

На 1991–2016 рр. припадає четвертий етап «науково-критичного» періоду. Після розпаду СРСР дворянство стало самостійним об'єктом дослідження; історики почали використовувати різні підходи в оцінці дворянського стану.

У сучасній українській історіографії дворянства відбулися певні зміни. За останні 20 років захищено кілька дисертацій, в яких аналізується розвиток, вплив і роль дворянських громад у соціально-економічному та суспільно-політичному житті різних українських губерній. Щоправда, більшість з робіт, присвячених дворянським громадам, які існували в українських губерніях Російської імперії, стосується не лише пореформеної доби. У працях Л. М. Казначеевої, І. І. Кривошеї, В. В. Опанасенко, В. В. Павлюка, Л. Ф. Циганенко історія дворянських громад вивчається в комплексі: від часу створення благородних зібрань наприкінці XVIII – на початку XIX ст. до моменту ліквідації у 1917 р. У роботах істориків Д. Г. Каюка та Н. В. Суревої проаналізовано особливості процесу поміщицької колонізації, специфіку нобілітаційного процесу, чисельний склад, головні етапи формування та інформативні можливості джерельної бази для реконструкції становлення катеринославського дворянства в останній чверті XVIII – першій чверті XIX ст.

Еволюція дворянського землеволодіння й землекористування, правові засади діяльності станової організації дворянства та головні напрями і форми реалізації добродійно-меценатської діяльності в межах Південної України, зокрема й Катеринославської губернії, у другій половині XIX – на початку XX ст. розглянуто в роботах Ю. В. Константинової та С. Н. Абукова⁴.

Праці Н. В. Суревої, Д. Г. Каюка, І. І. Кривошеї, Л. М. Казначеевої, В. В. Павлюка, В. В. Опанасенка, Л. Ф. Циганенко, С. Н. Абукова та Ю. В. Константинової виконані в річищі локальної історії. Їх поява свідчить про формування в українській історіографії інтересу до вивчення історії дворянських громад окремих губерній.

Соціально-економічна тематика представлена капітальною узагальнюючою працею української дослідниці Н. Р. Темірової⁵. Аграрним відносинам у пореформеній час присвятили розвідку українські дослідники Ю. П. Присяжнюк та Л. М. Горенко. Характер змін в сфері соціальних відносин

⁴ Абуков С. Н. Помісне дворянство Катеринославської губернії 1877–1905 рр.: соціально-економічний вимір: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / С. Н. Абуков. – Донецьк, 2011. – 246 с.; Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Ю. В. Константинова. – Донецьк, 2012. – 252 с.

⁵ Темірова Н. Р. Поміщики України в 1961–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.

в українських губерніях (зокрема й на Катеринославщині) в умовах модернізації суспільства на межі XIX–XX ст. дослідив український історик О. Б. Шляхов.

Поруч із сюжетами, які можна віднести до традиційних (дворянство і селянство, дворянство і самодержавство, дворянське землеволодіння), в українській історіографії історії вищого стану пореформеного періоду досліджуються нові напрями: дворяни та підприємництво, дворяни й місто, дворянство і національна самосвідомість, соціальна історія дворянства, питання формування якісного та кількісного складу дворянства (Н. Гончаренко, О. М. Донік, Ю. В. Мазур, О. М. Машкін, В. А. Потульницький).

В останні два десятиліття сталася помітна зміна у вивченні діяльності катеринославського дворянства в цілому та біографій окремих його представників зокрема. Значний масив публікацій, переважно статей, присвячено життю та діяльності представників дворянського стану, які мали помітний вплив на соціально-економічний, суспільно-політичний і соціокультурний розвиток Катеринославщини у XIX – на початку XX ст. (Е. М. Баздирева, Н. М. Ковнір, І. К. Кушніренко, В. Жилінський, І. С. Лісниковська, О. М. Лопатіна).

Опубліковано кілька праць (І. М. Романюта, А. В. Бойко, Т. Ф. Литвинова), у тому числі й монографічних (Л. В. Іваннікова, І. О. Кочергін, К. М. Недря), про діячів дворянського та земського самоврядування, які були відомі активною громадською позицією: І. В. Бурхановського, М. Б. Герсєванова, А. М. Миклашевського, Я. П. Новицького, О. М. Поля, М. В. Родзянка, М. П. Урсова та інших.

Чимало досліджень історико-біографічного (С. В. Абросимова, Д. Г. Каюк, С. О. Курьянов, М. П. Чабан) та довідкового (В. М. Заруба) характеру, присвячені окремим дворянським родам Катеринославської губернії. Поява біографічних розвідок, головними героями яких є дворяни та дворянські родини, – свідчення відновлення традиції, яка існувала до 1917 р. У біографіях окремих дворян та їх родин відбивається те унікальне, що дозволяє краще зрозуміти історію всього дворянського стану.

Все більше зацікавлення істориків викликають економічна та суспільна діяльність вищого стану, зміни форм і методів господарювання дворян, дворянське землеволодіння в пореформену добу, значення і роль маршалків дворянства, участь дворян у житті міста Катеринослава, ставлення до реформ Олександра II і контрреформ Олександра III, особливості проведення селянської реформи на Катеринославщині, участь у суспільно-політичному житті (С. В. Абросимова, С. Н. Абуков, Г. В. Вєтрова, Н. В. Доброгорська, І. О. Кочергін, А. І. Лохматова, В. П. Стюпкін, Н. В. Сурева, А. М. Хоречко). В працях цих авторів поступово починає проглядатися цілісна історія вищого стану Катеринославської губернії.

У російській історіографії за останню чверть століття у дослідженні історії дворянства відбувся справжній прорив: активно залучаються нові джерела, публікуються монографії, захищаються десятки дисертацій, причому ця тематика є актуальною для всіх регіонів Росії. Вища верства вивчається як на

макро-, так і на мікрорівні із застосуванням різних методів та підходів, особливо активно розробляється історія локальних дворянських спільнот. Значну увагу дослідники приділяють еволюції правового становища дворян та їх станової організації в пореформений період.

Отже, в останні 25 років дворянська громада Катеринославської губернії увійшла до наукового дискурсу української історіографії. Триває процес накопичення фактологічного матеріалу, який показує історію катеринославського дворянства через біографії окремих його представників, історії дворянських родин, дворянські господарства. Помітні перші спроби дати оцінку ролі катеринославського дворянства у проведенні реформ Олександра II, культурному процесі періоду модернізації та глибини соціально-економічних змін, які відбувалися в дворянському землеволодінні. Однак, поки що це лише окремі епізоди, які не дають можливості скласти комплексне уявлення про соціальну роль катеринославського дворянства, його місце серед інших соціальних станів і груп суспільства, простежити еволюцію їх соціальної поведінки у пореформений період.

У підрозділі 1.3. «Характеристика джерельної бази» проведено аналіз джерельної бази дослідження, яка була згрупована за суттєвими спорідненими ознаками. Для цього всі писемні джерела, на яких ґрунтується робота, ми розділили на два роди: документальні (офіційні) та оповідні (наративні).

Використані у дисертації документальні джерела за походженням, внутрішньою структурою та змістом поділені на такі види:

1) нормативно-правові акти (публічно-правові); 2) офіційно-діловодні; 3) джерела довідкового характеру.

До законодавчих актів належать правові документи центральних органів влади, які мали вищу юридичну силу в межах країни: а) «височайші» положення, рескрипти, циркуляри; б) правові акти, що закріплювали права та привілеї дворянства; в) розпорядження уряду та губернської влади. Вони регулюють юридичні норми у різних сферах державної та громадської діяльності, що дає можливість аналізувати широкий спектр питань, пов'язаних з економічним, соціальним і культурним життям населення Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Джерела цього виду дозволили розкрити особливості впровадження положень селянської, земської, судової реформ, земської контрреформи та земських дільничних начальників, а також з'ясувати, як змінювався правовий статус дворянства в суспільстві.

Офіційно-діловодні джерела можна поділити на такі: а) внутрішня документація; б) прохальні документи та скарги; в) офіційне листування. Оскільки ці документи виникали в момент або відразу після конкретних подій, інформація в них найбільш точно відбиває реальність, що дозволяє якомога повніше розкрити зміст досліджуваних явищ суспільного життя. В офіційно-діловодних джерелах міститься інформація майже про всі аспекти діяльності дворянства у пореформений період, а також про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. Вони дозволяють відтворити в динаміці всі етапи впровадження селянської, земської та судової реформ; розвиток земської

справи, мирових судових установ та інституту земських начальників у Катеринославській губернії, а також визначити роль дворянства в їх підготовці та реалізації.

Джерела довідкового характеру діляться на три групи: а) статистичні джерела; б) довідкові видання; в) облікова документація. Ці групи джерел належать до категорії масових і охоплюють широке поле питань: кількість дворян в Катеринославській губернії, рівень врожайності та землеволодіння, представницький склад катеринославського дворянства в державних та самоврядних установах, склад і заняття мешканців краю, стан економіки, культури і побуту тощо. Джерела цього виду не завжди несуть достовірну інформацію, що обумовлювало більш обережне їх використання.

У роботі залучено значний масив періодичних видань. Періодика складна й багатопланова, оскільки тут зустрічаються як документальні (нормативно-правові акти, офіційно-діловодні документи, статистика), так і оповідні джерела (спогади, нариси). Через це в дисертації періодика не виділена в окремий вид джерел, а згідно зі структурою та видовими ознаками матеріалів, вміщених у пресі, розподілена та проаналізована разом з іншими видами письмових джерел. Серед використаних у роботі газет переважає місцева преса: «Екатеринославские губернские ведомости», «Приднепровский край», «Екатеринославский листок», «Вестник Екатеринославского земства», «Верхнеднепровский земский листок»; одеське видання «Одесский вестник»; петербурзькі «Весть» і «Земледельческая газета». Також були використані матеріали, що публікувалися у столичних журналах «Русское богатство», «Современник», «Русская старина».

У дослідженні широко використані оповідні (наративні) джерела. Завдяки їм можна реконструювати настрої, погляди, переконання, прагнення й цілі окремих дворян Катеринославської губернії. Оповідні джерела з досліджуваної проблематики складають такі групи: 1) спогади; 2) приватне листування; 3) записки, повідомлення, проекти, доповіді, промови; 4) есе і публіцистика.

Наративи, на відміну від документальних джерел, передають колорит часу, проливають світло на цілі й спонукання людей, самоусвідомлення особистості та становлення міжособистісних взаємин. Вони є важливим джерелом для вивчення розумового та морального складу людей певного часу і суспільства, для розуміння духу епохи.

В дисертації використані джерела з фондів семи архівних зібрань: Відділу рукописів Дніпропетровського національного історичного музею, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Одеської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Російської федерації, Російського державного історичного архіву.

В цілому джерельна база дослідження є репрезентативною і дозволяє виконати поставлені завдання. Її особливістю є те, що офіційно-діловодна документація представлена в дисертації найширше. Сукупність різнорідних джерел дала можливість не лише виявити неточності, які подекуди потрапляли до джерел, а й подивитися на одну й ту ж саму подію з різних сторін. Це, в

свою чергу, дозволило мінімізувати вплив суб'єктивного чинника при аналізі подій, а також встановити структурні, генетичні та трансформаційні зв'язки фактів, пов'язаних з катеринославським дворянством другої половини XIX – початку XX ст.

У другому розділі «**Катеринославське губернське дворянське зібрання**» проаналізовано склад, повноваження, особливості роботи та відносини катеринославських дворян всередині станового зібрання, виокремлено головні напрями діяльності благородного зібрання у пореформений період.

У підрозділі 2.1. «*Катеринославське дворянство напередодні реформ*» проаналізовано процес формування правового статусу дворянського стану в першій половині XIX ст., який обумовив певну відірваність вищої верстви від суспільства. Виділено головні напрями діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання та ставлення дворянства до його роботи.

Катеринославські дворяни перебували в різних умовах щодо можливості брати участь у роботі станового зібрання. В роботі приділено окрему увагу місцю маршалків у дворянській громаді та діяльності зібрання й подано коротку характеристику економічним заняттям та активності дворян у соціокультурній сфері, зокрема в освіті. Традиційно найбільша підтримка дворян зосереджувалась на допомозі Катеринославській класичній гімназії, меншою мірою дворяни підтримували повітові училища. Окрім освіти, дворяни мали певний вплив на формування культурного вигляду Катеринослава. Активна участь дворянства в соціокультурних проектах була помітна лише там, де цей проект надавав переваги, насамперед, вищій верстві, як, наприклад, заснування благородного пансіону при класичній гімназії або Англійського клубу.

Таким чином, найбільший інтерес дворянської верстви напередодні реформ Олександра II був помітний в таких сферах: 1) служба за вибором зокрема, й служба державі взагалі; 2) економічний розвиток маєтків; 3) освітня сфера. Тобто можна говорити про переважно станові або дотичні до них інтереси. В цьому катеринославське дворянство не вирізнялося з-посеред інших дворянських губернських громад. Завдяки своїй ролі в галузях адміністрування та економіки дворяни почувалися передовою ланкою соціальної системи самодержавної Росії першої половини XIX ст.

У підрозділі 2.2. «*Склад, повноваження, порядок та особливості роботи*» дано комплексний аналіз діяльності Катеринославського благородного зібрання у пореформений період: порядок відкриття і закриття, права та обов'язки, економічні можливості зібрання; хто мав право брати участь у його роботі; особливості виборів маршалків; яка кількість дворян відвідувала засідання благородного товариства, а також кількість дворян в Катеринославській губернії загалом. У підрозділі простежено заходи дворянського зібрання щодо розширення кількості потенційних учасників та оптимізації його роботи протягом 1860-х – початку XX ст.

Протягом 1860–1890-х рр. кількість дворян із необхідним для участі у виборах майновим цензом неухильно зменшувалася через скорочення дворянського землеволодіння. Катеринославські дворяни не проявляли

активності в роботі благородного зібрання. З тих кількох сотень, які мали право брати участь у його роботі, присутніми були зазвичай лише 70–100 осіб. Пасивність дворян також може бути пояснена такими причинами: 1) економічна і політична роз'єднаність; 2) відсутність активної громадської позиції; 3) втрата зв'язку з місцевим життям через тривалу відсутність деяких дворян в губернії; 4) надання переваги заняттям підприємництвом; 5) втрата дворянами земельного цензу, необхідного для участі у зібранні.

Започатковані Олександром II реформи безпосередньо вплинули на характер роботи Катеринославського губернського дворянського зібрання. Хоча головним завданням станових зборів, як і раніше, залишалася процедура обрання посадових осіб губернських і повітових установ, дворянська громада Катеринославської губернії змушена була реагувати на зміни, що відбувалися у суспільстві та державі.

Вплив дворянського зібрання на життя всіх дворян губернії мав локальний характер, оскільки навіть визначення його кількісного складу не входило до його компетенції. Зменшення кількості активного дворянства, а також скорочення дворянського землеволодіння призвели до скорочення бюджету дворянського товариства. Більшість пропозицій дворянського зібрання стосовно наповнення бюджету мали екстенсивний характер, спиралися на адміністративні методи, а отже, були малоефективними й не могли радикально змінити ситуації. Спроби реформування дворянських опік, які могли б певним чином вплинути на соціально-економічний стан дворянства, зазнали невдачі через неузгодженість і непродуманість дій учасників дворянських зборів.

У підрозділі 2.3. *«Губернські та повітові маршалки. Характеристика соціального статусу»* проаналізовано місце і значення губернського та повітового маршалків в системі дворянського самоврядування та місцевого управління у пореформений період. Роз'яснено причини використання в роботі терміну *«маршалок»* замість звичного для більшості дослідників терміну *«предводитель»*.

Маршалок був центральною постаттю губернського дворянського зібрання й усієї дворянської громади в пореформений період. Маршалкам відводилась важлива роль у запровадженні положень селянської, земської та судової реформ. Обсяг їх повноважень значно розширився в порівнянні з дореформеним часом. На середину 1880-х років маршалки дворянства опосередковано або прямо могли впливати на всі сфери життя губернської та повітової громад. Фактично губернський маршалок був другою особою в губернії, тоді як повітовий маршалок, по суті, був господарем повіту. Через велику кількість обов'язків, які мали маршалки, Катеринославське благородне зібрання обговорювало можливість заснування посади заступника маршалка та виплати керівнику дворянського зібрання грошового утримання. Однак зібрання відхилило обидві пропозиції як неприйнятні.

Окрему увагу приділено особливостям виборів маршалків, які відбувалися кожні три роки і нерідко супроводжувалися конфліктами як на губернському, так і повітовому рівнях. Загалом протягом 50 років (з 1857 р. до 1908 р.) посаду

губернського маршалка обіймало 8 осіб. Переважно це були компромісні фігури.

Маршалок займав виняткову позицію, яка перетворювала його на авторитетну фігуру в губернії та повіті. За своїм впливом маршалок перевершував дворянське зібрання, яке його обирало. Селянське та земське управління, мировий суд перебували під контролем повітових маршалків, перетворюючи його на центральну фігуру в повітській адміністрації. Посада маршалка у пореформений час стала ще привабливішою. Протягом багатьох років губернське та повітове дворянство очолювали представники кількох родин (Бродські, Канкріни, Карпови, Малами, Миклашевські, Родзянки, Струкови), що дозволяє говорити про існування елемента спадковості у функціонуванні інституту маршалків на Катеринославщині.

У підрозділі 2.4. «Тенденції внутрішньостанових відносин» йдеться про конфліктні ситуації в дворянському середовищі та причини їх виникнення.

Ступінь згуртованості губернського дворянського зібрання є важливим для розуміння особливостей та ефективності роботи. На єдність дворянської верстви накладало відбиток чинне законодавство, яке поділяло дворян на спадкових і особистих, а також передбачало існування розрядів в залежності від кількості землі.

На рівень конфліктності в дворянському середовищі вплинули селянська, земська та судова реформи. Гострими були суперечки між дворянами-поміщиками та мировими посередниками. Найбільш помітними були суперечки між дворянами після запровадження положень земської реформи 1864 р. Сприйняття катеринославським дворянством «Положення про дільничних земських начальників» 1889 р. не було одноставним. Також протягом всього пореформеного періоду найбільше конфліктів між дворянами виникло під час виборів повітових маршалків. У середовищі дворянства Катеринославської губернії не помічено серйозних конфліктів лише на етнічному ґрунті.

Катеринославське дворянство у пореформений час рідко досягало компромісу, що є свідченням його неоднорідності. Це призводило до появи різних угруповань, між якими часто виникали конфлікти. Причини конфліктів були такими: 1) різниця в правах спадкового і особистого дворянства; 2) вплив матеріальної складової, адже дворяни, які володіли незначними за площею земельними наділами або взагалі не володіли землею, не мали права брати участь у роботі дворянських зібрань; 3) вікові розбіжності, які часто призводили до непорозумінь між молодшими і старшими представниками дворянського товариства; 4) різний світогляд і погляди на майбутній розвиток соціальної, економічної, суспільно-політичної складових Російської держави; 5) різне ставлення дворян до реформ, які проводилися Олександром II, і контрреформ Олександра III; 6) неприязнь на ґрунті боротьби за вплив над повітовими управлінськими структурами у дворянській і земській самоврядних інституціях.

Таким чином, реформи 1860–1870-х рр. загострили суперечності всередині дворянської громади, через що дворяни витрачали багато сил та енергії на

боротьбу за утвердження свого впливу в земстві, мировому суді, становому самоврядуванні, а не на вирішення злободенних для вищого стану проблем.

У підрозділі 2.5. «Головні напрями діяльності катеринославського губернського дворянського зібрання у 1860–1890-х роках» проаналізовано найактуальніші питання, які хвилювали благородне зібрання протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Головними питаннями, які виносилися на обговорення Катеринославського губернського дворянського зібрання у 1860–1870-х рр., були: 1) доступ до дешевих кредитів; 2) пошук дешевої робочої сили; 3) розробка прийнятних для дворян правил винокуріння та підтримка вівчарства. Окрема увага приділена ролі дворянського зібрання в реалізації проекту спорудження Катерининської залізниці, яка стала до ладу у 1884 р.

Протягом 1860–1870-х рр. Катеринославське губернське дворянське зібрання шукало виходу з нової для себе й країни соціально-економічної ситуації. В його стінах було обговорено різні питання, які, на думку вищої верстви, мали б покращити економічне становище дворян-землевласників. Причини, через які дворянство так і не змогло покращити своє економічне становище, були різними. Перша – це відсутність єдності в середовищі дворянства. Друга – спроби вирішити свої проблеми за рахунок інших соціальних верств та держави, що проявилось під час обговорення питань зміни правил винокуріння та зменшення тарифів на імпорту вовну. Деякі важливі питання дворянство перенесло до земських установ і тим самим продемонструвало неспроможність дворянських зібрань розв'язувати поставлені перед собою задачі самотужки. Також катеринославські дворяни почали використовувати можливості преси, аби через засоби масової інформації представити свою позицію уряду.

Жодне з порушених катеринославським дворянством питань щодо розв'язання економічних проблем не було вирішене власними силами. Це свідчило про неефективність методів, які використовувалися задля досягнення мети. Російський уряд пішов назустріч дворянам Катеринославської губернії в реалізації лише двох проектів: спорудженні залізниці та заснуванні Дворянського банку, який став надавати дворянам дешеві кредити.

Протягом 1880–1890-х рр. на першому плані Катеринославського губернського дворянського зібрання залишалися питання економічного характеру. Особливо активно дворяни обговорювали питання скорочення дворянського землеволодіння, пропонуючи уряду скасувати податок на продаж маєтків, запровадити заповідні маєтки, заборонити купівлю німецькими поселенцями дворянських земель.

У підрозділі проаналізовано кілька проектів (І. Д. Яковлева, А. П. Струкова, Н. К. Бахмутова), якими передбачалося стабілізувати ситуацію у сфері дворянського землеволодіння. Заходи, які пропонувалися благородним зібранням та окремими його представниками, не можна назвати вдалими. Більшість пропозицій, представлених у проектах, були спрямовані не на пошук внутрішніх резервів та конструктивних рішень, а на урядову допомогу, й ґрунтувалися на двох ключових постулатах: 1) заможна частина дворянства

повинна поділитися з бідною; 2) держава заради збереження позицій вищої верстви мала створити якомога сприятливіші й комфортніші умови для існування дворянського землеволодіння (заповідні маєтки, позики з малими відсотками, відтермінування виплат за кредитами тощо). Головна ідея проектів, ініційованих катеринославським дворянством, полягала у необхідності збереження всіма доступними засобами дворянського землеволодіння, а з ним і всього стану.

Пропоновані проекти та міркування щодо ролі благородного стану в Російській імперії не відбивали думку всієї маси дворянства. Думка тих, хто мав дещо інший погляд на майбутній розвиток дворянських господарств (проект П. М. Миклашевського та міркування П. О. Карпова і М. А. Унгерн-Штернберга), не брала до уваги, оскільки альтернативні пропозиції сприймалися як свого роду загроза єдності дворянського стану.

Протягом 1880–1890-х рр. характер діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання майже не змінився. Як і в попередні двадцять років, дворяни в першу чергу розраховували на підтримку держави й не надто сподівалися на власні сили та співпрацю з іншими станами. Саме через такі свої дії дворянське товариство нерідко виглядало безпорадним, а відсутність у консервативної більшості креативного підходу у вирішенні економічних проблем лише погіршувало становище.

Таким чином, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Катеринославське благородне зібрання не змогло стати місцем акумуляції сил дворянської громади для збереження свого значення в нових соціально-економічних та суспільно-політичних умовах пореформеної Росії. Головні причини цього явища такі: 1) не всі активні дворяни мали змогу брати участь у роботі станових зборів; 2) слабка мотивація, бо благородне зібрання в очах частини дворянства виглядало менш ефективним, ніж земське зібрання, в якому вони могли впливати на різні сторони життя губернії; 3) відсутність згуртованості в дворянському середовищі; 4) розрахунок переважно на зовнішню підтримку.

Катеринославське губернське дворянське зібрання за рівнем впливу на соціально-економічне та суспільно-політичне життя губернії суттєво поступалося повітовим та губернському маршалкам. Останні мали більше важелів впливу в освітній, медичній, соціальній та інших сферах життя суспільства, в основному через особисту участь в роботі багатьох адміністративних та самоврядних установ.

Основними інструментами, за допомогою яких представники вищої верстви намагалися впливати на самодержавну владу, були петиції. Більшість з них носила суто економічний характер.

У третьому розділі **«Катеринославське дворянство в процесі реформування суспільства»** проаналізовано участь катеринославських дворян в підготовці і проведенні селянської та судової реформ та контрреформи земських начальників.

У підрозділі 3.1. *«Емансипація селян у сприйнятті катеринославського дворянства»* простежено етап підготовки селянської реформи та

проаналізовано як змінювалась думка дворянства відносно цього питання в Катеринославській губернії.

Розглянуто склад та особливості роботи Катеринославського губернського комітету з покращення побуту селян, який виник у 1858 р. Здійснено контент-аналіз та порівняння дворянських проектів (М. Герсєванова, А. Миклашевського та О. Поля, Я. Савельєва, Г. Фурсова, І. Шабельського), поданих на розгляд комітету. В проектах дворян до головних можна віднести три пункти: 1) земля повинна залишатися під контролем поміщиків; 2) після звільнення селян дворяни-землевласники мають бути забезпечені достатньою кількістю робочих рук для ведення господарства; 3) заборгованості дворянських маєтків за кредитами мають бути ліквідовані, оскільки більшість дворян ліквідувати свої борги була неспроможною. Останні дві позиції залишатимуться актуальними для дворян-землевласників до початку ХХ ст.

Окрема увага приділена участі депутатів від Катеринославської губернії А. М. Миклашевського та О. М. Поля в редакційних комісіях та пропозиціям щодо реалізації селянської реформи, які вони туди подали. Пропозиції катеринославського дворянства мали суперечливий характер: з одного боку, дворяни не могли вступити у прямий конфлікт з владою в питанні звільнення селян і розуміли, що воно неминуче; з іншого – намагалися мінімізувати свої втрати від скасування кріпацтва й висували пропозиції, які вступали в протиріччя з самою ідеєю звільнення поміщицьких селян.

Попри актуальність селянського питання, воно не превалювало у справах дворян Катеринославської губернії. Про нього згадували під час офіційних дворянських зібрань, обговорювали у вузькому колі провінційних поміщиків та «Піквікському клубі», ним переймалися повітові маршалки.

Ключову роль у впровадженні реформи 1861 р. відіграло Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє, склад, характер та особливості діяльності якого було проаналізовано.

Вектор громадської думки катеринославських дворян рідко виходив за визначені самодержавною владою межі. Але широке обговорення селянського питання, яке для імперської влади завжди було важливим, свідчило про формування у дворянському середовищі нової свідомості. Активну участь в підготовці та впровадженні селянської реформи брало близько сотні дворян, що можна вважати значною кількістю, якщо зважати на те, що на початок реформи земельною власністю в Катеринославській губернії володіли близько 2 300 дворян.

Реформа розділила катеринославське дворянство на кілька груп, ставлення яких до неї мало відмінності: противників, які не сприймали реформу; компромісників, готових підтримати будь-які проекти влади за умов певної компенсації; прибічників, які безумовно вірили в необхідність емансипації. Такий умовний поділ можна назвати природним, оскільки і до, і після реформи дворянство не вирізнялося монолітністю. Процес реформування суспільства просто посилив роз'єднаність вищої верстви.

Загальна позиція катеринославського дворянства щодо емансипації селян в основному мала суб'єктивний характер. Інтереси кріпосних селян у проектах і

записках майже не відображалися, що має логічне пояснення. Дворяни-землевласники були не готові до втрати частини своїх соціальних та економічних переваг. Але імперська влада використовувала різноманітні важелі впливу, а також апелювала до прагнення дворян завжди служити державі, й провела реформу, яка зачепила соціально-економічні інтереси дворянства та селянства й призвела до оновлення та посилення державного організму.

У підрозділі 3.2. «Участь дворян в роботі інституту мирових посередників» з'ясовано, що інститут мирових посередників був одним з важливих елементів селянської реформи 1861 р., а також проаналізовано правову базу діяльності та склад інституту, ставлення окремих дворян до його роботи і на конкретних прикладах висвітлено процес запровадження селянської реформи у повітах.

Не всі дворяни-землевласники зустрічали мирового посередника з розумінням. Наприкінці 1861 р. стало очевидно, що посередникам не вдалося переконати всіх поміщиків виконувати норми «Положення» селянської реформи. В свою чергу, поміщики усвідомили, що не зможуть зробити мирових посередників своїми союзниками, що призвело до суперечок між дворянами-поміщиками та мировими посередниками в усіх повітах Катеринославської губернії.

Радикальна зміна соціальних відносин, що відбувалася на початку 1860-х років, не могла обійтися без конфліктів, оскільки зачіпалися інтереси всіх учасників процесу розкріпачення. Саме мирові посередники перебували на передовому краї формування нової свідомості під час проведення селянської реформи. Незважаючи на те, що перші три роки існування інституту мирового посередництва були найважчими через велику кількість складної та нервової роботи, з 52 мирових посередників Катеринославської губернії змінилися лише 12 (23%). Попри широкі повноваження, підтримку губернської та центральної влади, позиція мирових посередників мала вразливі місця. Це – постійний тиск з боку поміщиків, регулярні нотації, а нерідко й осуд з боку повітових дворянських зібрань, необхідність частих роз'їздів дільницею для розбору різного роду суперечок, що призводило до нервового перенапруження.

Катеринославськими дворянами також рухали й психологічні мотиви. По-перше, звільнення селян сприймалося як моральний обов'язок поміщиків перед кріпаками, свого роду відновлення історичної справедливості. По-друге, дворяни були достатньо освічені, аби здійснювати зміни, передбачені реформою. По-третє, самі дворяни вважали, що вони не мали меркантильних інтересів, як купці або чиновники. По-четверте, посада мирового посередника давала реальну владу над процесом звільнення селян, і ніхто не міг завадити виконувати обов'язки, якщо, звичайно, кандидат не зважав на реакцію поміщиків і не порушував закон. В цьому ключ до розуміння ставлення дворян до мирового посередництва: наявність достатньої влади, аби мати можливість здійснювати дії заради покращення суспільства.

Тобто, ставши мировим посередником, дворянин міг, в межах розумного, не лише висловлюваннями, але й діями демонструвати свою громадську позицію в такому дражливіму для імперської влади питанні, як селянське. В

цьому полягала основна мета російського уряду: дати дворянам відчуття значимості їх ролі в суспільних відносинах, аби вони не спрямували свої зусилля на боротьбу проти реформи, яку проводила самодержавна влада.

У підрозділі 3.3. «Катеринославське дворянство в процесі формування всестанових судових установ» дано оцінку участі катеринославських дворян у формуванні та роботі нових судових установ,

Судова реформа 1864 р. стала логічним продовженням селянської реформи, оскільки після скасування кріпацтва необхідно було виокремити судову владу від адміністративної.

У підрозділі проаналізовано соціальний склад інституту мирового суду, освітній рівень кандидатів у мирові судді, ставлення катеринославського дворянства до мирових судових установ. Служба в мировому суді за своєю суттю була схожа на роботу в земських установах. Багато дворян сприймали роботу в мировому суді та земському зібранні як громадське служіння.

Протягом 1867–1869 рр. в Катеринославській губернії почали діяти нові судові установи, сформовані переважно з представників вищої верстви. Купці та вихідці з інших соціальних груп склали серед членів мирових судових з'їздів незначну кількість. Однак перевага дворян в органах нового суду була суто номінальною, оскільки більшість суддів вбачала свою роль у служінні земству (суспільству), а не дворянській верстві. Завдяки дворянам мировий суд сприяв поступовому стиранню кордонів між соціальними групами.

Попри певну упередженість дворянства до всестанової інституції, якою був мировий суд, інтеграція катеринославських дворян до нових судових установ відбулась органічно. Більше того, в перші роки існування мирового суду представники вищої верстви йшли до нього з певною долею ентузіазму та вірою у важливість цієї справи для всього суспільства.

Активні представники дворянства Катеринославської губернії, не зважаючи на втрату привілеїв, брали безпосередню участь у підготовці та запровадженні нових судових установ. Загалом роль благородного зібрання у запровадженні судової реформи другорядна. Воно навіть було усунуте від процесу формування складу мирового суду, а повітові маршалки лише складали списки кандидатів на посади мирових суддів та де-не-де очолили повітові мирові з'їзди. Провідну роль грало земство. Ті дворяни, які входили до числа земських гласних, під час впровадження судових статутів діяли як представники всього суспільства, а не лише дворянського товариства.

У підрозділі 3.4. «Дворяни у складі інституту земських начальників» проаналізовано ставлення та участь катеринославських дворян у роботі створеної у 1889 р. інституції.

Проаналізовано обов'язки земських начальників, склад та характер роботи інституту земських начальників. На конкретних прикладах показано особливості роботи деяких земських начальників, а також простежено як мінялося ставлення дворянства до цього інституту. Не всі дворяни поставилися до появи положення про земських начальників позитивно. «Передові» дворяни розуміли, що від цього положення в основному вигравали не так дворяни, як

держава, яка посилювала свій контроль на місцях, а селянство, в свою чергу, потрапляло під контроль дворянства.

Спочатку фінансова та кар'єрна привабливість посади земського начальника переважали, оскільки 2/3 дворян належали до дрібно- та середньопомісних землевласників або проходили за майновим цензом своїх родичів. Однак напередодні 1905 р. для цих землевласників інститут земських начальників за рівнем впливу на місцеве управління та матеріальними можливостями до певної міри втратив свою актуальність. Водночас третина складу земських начальників формувалася з великих землевласників, для яких матеріальна складова та адміністративні можливості не були пріоритетними, тому вони зазвичай залишалися на посадах. Для них головною була можливість завоювати своїми справами не адміністративний, а моральний авторитет серед мешканців дільниці, яку вони очолювали. Отже, можна говорити про елемент покликання та громадського обов'язку. Для багатьох катеринославських дворян запровадження інституту земських начальників насправді стало своєрідним критерієм довіри до них з боку імперської влади.

Внаслідок контрреформи земських начальників підсилилась роль губерньського та особливо повітових маршалків дворянства. Але їх вплив мав локальний характер, оскільки принципові рішення приймалися на рівні уряду, меншою мірою – губернатора. Контрреформа 1889 р. носила компромісний характер. Самодержавний уряд, авторитарний за своєю природою, хоч і потребував опори «престолу і монархії», якою вважалася вища верства, проте не планував передавати до рук спадкового дворянства всю повноту влади на місцях. Тому, з одного боку, спадкові дворяни отримали адміністративну та елементи поліційної влади над селянами, повітовий маршалок, увійшовши до повітового з'їзду, а губерньський – до губерньського, отримали додаткові важелі впливу на селянське управління. З іншого боку, земські начальники більше, ніж мирові посередники, залежали від волі губернатора й, по суті, використовувалися в якості державних чиновників зі всіма атрибутами: жалуванням та відповідним нагородженням чинами за службу.

Отже, реформа 1861 р. змінила вектор соціального розвитку всієї Російської імперії і разом з тим кардинально вплинула на долю вищої верстви суспільства. Переважна більшість дворян Катеринославської губернії, хто щиро, а хто через обов'язок, позитивно поставилася до намірів самодержавної влади змінити систему соціальних відносин. В дворянському середовищі утворилася критична маса акторів, яка відіграла помітну роль в діяльності комітету з покращення побуту поміщицьких селян, губерньського у селянській справі присутствія та інституту мирових посередників.

Великі землевласники та керівництво благородних зібрань, як і більшість мирових посередників, брали активну участь в облаштуванні устрою селянських громад. Для контролю над селянством дворяни використовували інститути мирового суду, земських начальників і, меншою мірою, мирового посередництва.

Інтерес до мирового суду серед катеринославських дворян не був таким стійким і поширеним, як до інституту мирових посередників. Тож, якщо

мировими посередниками часто ставали через бажання виконати волю імператора, то в мировому суді дворяни вбачали самореалізацію своїх амбіцій задля підвищення соціального статусу.

Найбільш прагматично дворяни поставилися до інституту земських начальників. Вони рідко шукали в посаді земського начальника можливості реалізації своїх ідей. Тут чіткіше проглядались наміри отримання чинів для тих, хто не хотів йти на державну службу, та намагання збільшити свій вплив в суспільстві.

Інститути мирових посередників, мирового суду та земських начальників були проявом формалізації відносин у системі публічного управління. У цих інститутах проглядалася ієрархія, яку складали начальник (дворянин) і підлеглий (селянин).

Четвертий розділ «**Дворянство в нових умовах соціальної взаємодії**» присвячений діяльності катеринославського дворянства в земських установах та аналізу взаємин з селянами, купцями, євреями та німецькими поселенцями.

У підрозділі 4.1. «*Дворянство в системі земського самоврядування*» розкрито місце й значенням дворянства в роботі земських зібрань Катеринославської губернії.

Висвітлено процес підготовки земської реформи на Катеринославщині та з'ясовано роль дворян в цьому процесі, а також підраховано кількісні показники станового представництва в земських зібраннях та управах у 1866–1899 рр., що свідчать про перевагу дворян у новоствореній інституції. У перші 25 років діяльності Катеринославського губернського земства дворяни мали в ньому суттєву перевагу над іншими станами суспільства.

Катеринославські дворяни розраховували, що завдяки земству соціальна роль вищої верстви зросте, а також покращиться соціально-економічна ситуація в губернії. Початок роботи губернського земства засвідчив наявність протиріч між різними дворянськими угрупованнями, а також між дворянами-гласними та губернською владою. Однак з часом суперечки стали носити суто діловий характер, і наприкінці XIX ст. катеринославське земство стало слухняним виконавцем урядових розпоряджень та охоронцем суспільного ладу.

Оскільки дворяни переважали в земстві, вони намагалися діяти насамперед у власних інтересах, хоча у численних виступах наголошували на всестановості земства і необхідності працювати в інтересах всіх соціальних груп. Перші питання, винесені на обговорення губернського земства, показали пріоритетність дворянських інтересів (поземельний банк, дешева робоча сила, акцизи на винокуріння, виробництво вовни, високі залізничні тарифи тощо).

Дворяни були впевнені, що відіграють важливішу роль в діяльності земських установ у порівнянні з іншими соціальними групами. Вони вважали, що роблять суспільно корисну справу, жертвують своїм вільним часом і коштами. Згодом дворяни-земці поступово відійшли від егоїстичних, станових інтересів і стали відстоювати інтереси всіх мешканців Катеринославської губернії. Втім, попри багаторічну співпрацю з селянами та купцями в земських установах, дворяни не могли визнати свою рівність з іншими соціальними групами.

Катеринославські дворяни розглядали земство як місце реалізації своєї соціальної ролі – підтримки держави і допомоги населенню. На відміну від інших інститутів, що виникли внаслідок ліберальних реформ Олександра II, земські установи постійно приваблювали представників вищої верстви можливістю служити суспільству. За відсутності виборного органу в Російській імперії, дворяни вбачали в земському зібранні самоврядну інституцію, де були представлені інтереси всіх соціальних груп.

Втім, земство не можна розглядати лише як своєрідний аналог станового представницького органу на місцях або як платформу для реалізації вищою верствою своєї політики, оскільки до складу земських установ входили всі соціальні групи, а результатами їх роботи користувалося не лише дворянство.

Земська та інші реформи Олександра II вплинули на поживлення соціальної мобільності дворян, яка привела їх до всестанової земської організації, де внаслідок спільної праці почав формуватися новий суспільний настрій, під впливом якого дворянське «ми» зливалося з іншим соціально-психологічним явищем – «вони». Однак це злиття ніколи не було остаточним, лише фрагментарним, оскільки дворянство, хоч і не так гостро, але постійно відчувало необхідність захисту своїх прав, які похитнулися у 1860-х рр.

У підрозділі 4.2. «Дворяни в системі соціально-етнічних координат» дано оцінку взаєминам дворян з селянами, купцями, євреями та німецькими поселенцями.

Взаємовідносини дворян і селян показано у пункті 4.2.1. «Дворяни та селяни в нових органах самоврядування: між партнерством і суперництвом» через діяльність Катеринославського губернського та повітових у селянських справах присутствій, створених у 1874 р. Нові установи були покликані замінити інститут мирових посередників. Статистика свідчить, що більшість в цих установах мали дворяни, які послідовно відстоювали своє виключне право керувати селянськими присутствіями і не довіряли селянам. Прагнення вищої верстви зберегти контроль над селянським управлінням свідчило про небажання дворян визнавати селян рівноправними партнерами у соціальних відносинах. Водночас дворяни демонстрували бажання опікати селянську верству через контроль за освітою, виконанням натуральних повинностей, наповненням хлібних магазинів тощо.

Характерною рисою у ставленні дворян до селян був патерналізм. Вони вважали селян молодшими братами або «дітьми», яких треба опікати і захищати, контролювати їх життєдіяльність, допускати лише необхідний ступінь свободи, а за необхідності й карати. Водночас дворяни і селяни не вважали себе ворогами, але суперництво між ними існувало й проявлялося у намаганні знайти державну підтримку. На думку дворян, селяни мали право на допомогу уряду, але повинні були стояти в черзі за дворянами. Таке ставлення вищої верстви до селянства проявлялося не лише на засіданнях дворянських чи земських зібрань. Попри значну кількість тих, хто співчував селянам, дворяни проявляли свою сутність під час роботи мирового суду чи інституту земських начальників, де власні інтереси нерідко ставилися на перше місце.

Більшість дворян не допускала думки про самостійне існування селянського управління. Прагнення зберегти над ним контроль свідчило про небажання дворян визнавати селян рівноправними суб'єктами у соціальних відносинах. Отже, обидва стани мали перепони психологічного характеру, бо й селяни не могли позбутися недовіри до дворян-землевласників.

1861 рік не міг швидко змінити свідомість дворян та їх ставлення до селян. Представники обох верств мислили і відчували себе в різних площинах, існували «в різних світах», приречених на конфлікт, не розуміли один одного на рівні як місцевих, так і загальнодержавних інтересів.

Таким чином, дворянство і селянство ставилися один до одного насторожено, а іноді й вороже, що призводило до напруження відносин між ними. В основі їхніх суперечностей, що виникали час від часу, лежали причини матеріального характеру, а також прагнення селянства позбутися опіки з боку вищої верстви.

Складними були й взаємини дворян та купців, які проаналізовані в пункті 4.2.2. «Взаємодія дворянства і купецтва в системі міського самоврядування» через діяльність органів міського самоврядування. Після селянської реформи 1861 р. дворяни усвідомили, що міста губернії перебувають поза їх впливом. Після міської реформи 1870 р. катеринославські дворяни взяли активну участь у роботі катеринославської та інших міських дум і спробували потіснити звідти купецтво. На деякий час їм вдалося взяти під контроль губернський центр, посадивши в крісло міського голови спочатку Я. Я. Савельєва, а пізніше І. М. Яковлєва. Купці мали значний досвід у міському самоврядуванні, тому вони доволі легко витіснили дворян і протягом майже всього пореформеного періоду безроздільно господарювали в органах міської влади.

Дворяни намагалися розширити свій економічний вплив у містах через встановлення оподаткування майна дворян, які жили в містах. Певної ваги в містах дворянам додавало звання «почесний громадянин міста», яким міські громади нагороджували заслужених представників вищої верстви.

Дворяни привнесли до міських дум нову культуру відносин і методів роботи, які активізували діяльність дум в напрямі розвитку міської інфраструктури. Однак упереджене ставлення дворян до купців, які продовжували займати панівні позиції в міських думах, не могло минути швидко, що часто негативно впливало на розвиток міського господарства.

Таким чином, 1861 рік став «вододілом», який змінив ставлення катеринославського дворянства до міського самоврядування – від пасивного до активного. Міське середовище стало для представників вищої верстви не лише одним із джерел поповнення скарбниці, а й місцем застосування їх сил та енергії. Дворяни Катеринославської губернії скористалися можливостями, які надало їм «Міське положення» 1870 р., та увійшли до складу міських дум. Найбільше дворян було в катеринославській думі, в повітових міських думах – одиниці. У пореформений час дворяни вже не відчували дискомфорту від перебування в одній самоврядній структурі з купцями. Цьому також сприяв досвід роботи з представниками інших соціальних станів у земських установах.

Незважаючи на соціально-психологічне дистанціювання дворянства й купецтва, спільний інтерес у сферах управління та економічного розвитку міст часто був підставою для їх ситуативної співпраці. Повного взаєморозуміння не існувало, оскільки в пореформений час дворянство і купецтво рухалися у протилежних напрямках: дворяни поступово втрачали свої позиції в різних сферах діяльності, а купці, навпаки, набирали силу. Ставлення дворян до купців було дуалістичним: з одного боку, повне протиставлення двох станів, з іншого – бачення станових перспектив купецтва.

Пореформений період, позначений модернізаційними процесами, характеризувався змінами в конфігурації складу міських дум Катеринославської губернії. Дві найбільш впливові соціальні групи – дворяни і купці – прагнули до збільшення свого представництва в міському самоврядуванні. Таке своєрідне змагання за першість було нетиповим для дворян, але час примусив їх змінити свої попередні психологічні установки і стереотипи. Присутність дворян і купців в одному міському зібранні не можна кваліфікувати як активну співпрацю, але вона часом була ефективною для розвитку міст губернії, в першу чергу – Катеринослава.

Взаємини дворян та євреїв розглянуто в *пункті 4.2.3. «Взаємини дворян та євреїв в умовах модернізації суспільства»* і можуть бути охарактеризовані як антагоністичні. Більшість членів Катеринославського благородного зібрання негативно ставилася до економічної діяльності євреїв (шинки, гендлярство, лихварство). Прикладом негативного ставлення дворян до євреїв можуть служити брошури повітових маршалків Новомосковського й Олександрівського повітів Г. Б. Герсеванова та І. В. Канкріна.

Катеринославські дворяни звинувачували євреїв у своїх негараздах: занепаді сільського господарства, торгівлі, що призводило до зубожіння землевласників, спробах євреїв увійти до управлінських структур Російської імперії, в тому числі й до благородного зібрання, шкідливому впливі на мораль і культуру вищої верстви. Надумані звинувачення євреїв були своєрідною захисною реакцією дворян, неспроможних розв'язати свої проблеми без грошей євреїв.

Антагонізм дворян і євреїв співіснував з потребою одних в інших, оскільки ці дві соціальні групи пов'язували справи економічного характеру. За відсутності доступних кредитів дворяни часто не мали іншого виходу, як звернутися за позикою до євреїв, яких вони зневажали. З роками борги накопичувалися, євреї скуповували у дворян землі, що призвело до зростання ворожості між ними.

Відносини дворян і німецьких колоністів проаналізовано в *пункті 4.2.4. «Еволюція відносин дворян та німецьких колоністів»*. На відміну від «єврейського питання», «німецьке питання» не мало тривалої історії й своєю появою завдячує реформам Олександра II. Антинімецька риторика в дворянському середовищі стала помітною на межі 1870–1880-х рр., коли з'явилася тенденція переходу дворянських земель до рук німецьких поселенців.

«Німецьке питання» розглядалося як у дворянському так і в земському зібранні. Згодом воно набуло загальнодержавного звучання, про що свідчить

комісія на чолі з ревізором О. О. Палтовим, створена у 1893 р. російським урядом для вивчення ситуації з німецькими поселеннями. Комісія негативно оцінила вплив німецьких поселенців на становище дворянської верстви, що схвально було зустрінуте Катеринославським благородним зібранням. Опонентом О. О. Палтова виступив маршалок дворянства Маріупольського повіту П. В. Каменський, який відкидав звинувачення німців у бажанні захопити дворянську землю та заперечував негативний вплив німецьких колоністів на селянський благоустрій.

Антагонізм між дворянами і німецькими поселенцями, який зрив роками, призвів до формування стійкої неприязні, навіть попри те, що серед дворян було багато етнічних німців. Значна частина катеринославського дворянства вбачала в німецьких поселенцях загрозу існуванню дворянського землеволодіння. Однак ця небезпека більшою мірою існувала в свідомості представників вищої верстви.

Таким чином, після 1861 р. дворяни опинились у більш відкритому для конкуренції світі, в якому необхідно було боротися за першість у будь-якій сфері. Головним місцем реалізації соціальної активності та енергії дворянства губернії стало земство. Земство було організацією, де взаємини між різними соціальними групами проявлялись найбільш помітно та яскраво. Але для дворян Катеринославщини пошук свого місця на мапі соціального ландшафту відбувався не лише в стінах земських установ.

Після скасування кріпацтва катеринославські дворяни заново відкрили для себе міський соціум і спробували зайняти тут пріоритетні позиції, але спроба була невдалою, оскільки купецтво виявилось непоступливим. У сільському господарстві колишні дворяни-поміщики також зіткнулися з конкуренцією. Суперником їх стали заможні селяни і колишні німецькі колоністи. Ворожим було ставлення дворян до традиційних опонентів – євреїв. Ці дві спільноти перебували немовби на різних полюсах, попри те, що дворяни регулярно зверталися по допомогу до євреїв.

Втративши привілеї та переконання у своїй особливості серед всіх станів Російської імперії, катеринославські дворяни так і не змогли до кінця відмовитися від стереотипних уявлень про своє місце в суспільних відносинах.

В розділі п'ятому **«Катеринославське дворянство в соціокультурній практиці пореформеного періоду»** головна увага зосереджена на аналізі благочинної та просвітницької діяльності катеринославського дворянства.

У підрозділі 5.1. *«Особливості благочинної діяльності катеринославських дворян»* розкрито напрями, риси та мотивацію, які характеризували дворянську добротність.

Добротність традиційно відносилась до чеснот дворянства. До 1860-х рр. благодійність перебувала під контролем самодержавної влади. Реформи 1860–1870-х рр. змінили масштаб і характер благодійності в Російській імперії.

Серед напрямів благодійності, в яких дворянство брало участь у пореформений час, були проаналізовані такі: 1) пожертви на військо, допомога пораненим воїнам; 2) фінансова та матеріальна підтримка сиріт, убогих, злидарів; 3) фінансування богоугодних закладів і лікарень; 4) заснування

стипендій, шкіл, підтримка освітніх закладів; 5) надання коштів на розвиток міського господарства; 6) фінансова й матеріальна підтримка бібліотек, музеїв та інших культурних закладів.

Єдиною сферою, де дворяни не відзначилися помітною активністю, були громадські та творчі товариства, оскільки вища верства мала власну станову організацію.

На початку ХХ ст. дворяни також не стояли осторонь тих культурних процесів, які набирали силу. Якщо під час заснування Катеринославського наукового товариства у 1901 р. роль дворян була малопомітною, бо ідея утворення належала різночинній інтелігенції, то в 1903 р. при заснуванні Катеринославської вченої архівної комісії дворяни брали більш активну участь.

Попри чималу роль вищої верстви у формуванні культурного простору в пореформений період, традиції дворянської доброчинності в міру концентрації капіталів наприкінці ХІХ ст. поступилися місцем меценатству підприємницькому. Між благодійністю дворян та меценатством підприємців існувала відмінність. На доброчинні справи дворян впливали релігійність і піднесення культури, а меценатство купців поширювалося більше під впливом економічного зростання.

Заняття доброчинною діяльністю у пореформений час під впливом соціально-економічних змін, що були спричинені реформами Олександра ІІ, набуло нового забарвлення. Воно стало більш розкутим і самостійним й значно поширилося. Цьому сприяла й законодавча активність влади у сфері легалізації громадської діяльності.

Таким чином, благодійність дворян Катеринославської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишалась важливою складовою їх життя. Вона мала свої особливості: по-перше, була традиційною і постійною, тобто її мотиви лежали в соціально/морально/релігійно-етичній площинах; по-друге, проявлялася в усіх напрямках – від підтримки армії до фінансування музеїв; по-третє, переважали приватні, а не колективні пожертви; по-четверте, проявлялась у матеріальному і нематеріальному вимірах; по-п'яте, на межі ХІХ–ХХ ст. кількісно стала поступатися благодійності представників інших соціальних груп, які формували соціальну групу підприємців.

У підрозділі 5.2. *«Дворяни і навчальні заклади Катеринославщини в другій половині ХІХ ст.»* проаналізовано роль вищої верстви у формуванні освітнього простору Катеринославської губернії.

Якщо на середину ХІХ ст. серед всіх станів Російської імперії вища верства була найосвіченішою, то наприкінці ХІХ ст. дворяни остаточно втратили перевагу серед освічених мешканців губернії. Попри це, дворянство певний час після скасування кріпацтва тримало першість за рівнем освіти, а також мало кращі фінансові можливості для її отримання у порівнянні з іншими станами і продовжувало впливати на освітні процеси в губернії.

Освіта була одним з індикаторів приналежності до вищого стану в суспільстві. Освіченість, поруч з матеріальним становищем і різноманітними привілеями, дозволяла його представникам виділятися серед маси населення. Попри насторожене ставлення дворян до народної освіти, вони брали активну

участь у заснуванні різних навчальних закладів (сільських, міських, парафіяльних, спеціальних), бібліотек та здійснювали значні пожертви на їх розвиток. Щоправда, більш активно катеринославські дворяни підтримували чоловічу класичну та Маріїнську жіночу гімназії, де більшість учнів складали діти дворян. Помітною була роль дворянства в інституті попечительства навчальними закладами, який сприймався дворянами як акт доброчинності.

Катеринославське дворянство мало суттєвий вплив на розвиток освітнього простору губернії у другій половині XIX ст. Та, попри постійний інтерес вищої верстви до освіти, якісні зміни в її системі сталися лише після впровадження земств та передачі у 1874 р. функцій голів губернської та повітових училищних рад маршалкам дворянства.

Таким чином, доброчинність була важливою складовою морально-етичної поведінки дворянина. Вона була обумовлена потребою поділитися з менш заможними соціальними групами, віддати «данину» за можливість користуватися багатством.

Другим складовим елементом морально-етичної поведінки дворян Катеринославської губернії можна назвати заняття освітою. Вони підтримували поширення знань через навчальні заклади та бібліотеки і таким чином сприяли піднесенню загального рівня грамотності серед всього населення губернії.

Вища верства, як і до 1861 р., проявляла активність в соціокультурній сфері. Доброчинна та просвітницька діяльність дворян на тлі негласного суперництва з купецтвом та підприємницьким класом, що зароджувався, набули певної актуалізації. Причини лежали як у внутрішній природі дворянства, так і у зовнішніх проявах, пов'язаних з прагненням утримати в суспільстві статус провідного стану.

У **висновках** дисертаційної роботи представлено результати дослідження.

1. В українській історіографії проблема генези дворянства Російської імперії досі є певною науковою лакуною, що обумовлюється низкою суб'єктивних (історія російського дворянства не належить до провідних тем сучасної української історіографії) та об'єктивних (необхідність тривалих відряджень для роботи в російських архівах) обставин. На сьогодні вивчено лише деякі сюжети з історії дворянства Катеринославської губернії, які переважно стосуються періоду колонізації Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. Історіографічна ситуація навколо вивчення історії катеринославського дворянства другої половини XIX ст. характеризується тим, що більшою увагою користуються історії родин та окремих представників дворянства, а також питання землеволодіння. Тому ця проблема досі залишається актуальною.

2. Для розв'язання поставлених в роботі завдань наявна різновидова та репрезентативна джерельна база, що загалом має високу ступінь вірогідності й дає можливість перехресної перевірки відомостей, вміщених в ній.

3. Після селянської реформи 1861 р. катеринославське дворянство опинилося в умовах, характерних для розвитку всієї вищої верстви Російської імперії. Катеринославське благородне зібрання так і не стало місцем акумуляції

сил дворянства для збереження свого становища в умовах трансформації соціальних відносин пореформеної Росії.

Катеринославське губернське дворянське зібрання намагалося зберегти якомога більше повноважень та привілеїв дворян в соціально-економічній і суспільно-політичній сферах за рахунок держави та інших станів. Катеринославські дворяни за багато десятиліть настільки звикли розраховувати на державну підтримку, що після того як у 1860–1880-х рр. вона була мінімізована, благородне зібрання не було готове до розробки проектів підтримки вищої верстви, які б спиралися на внутрішні резерви.

Дворянське зібрання часто не могло дійти згоди з багатьох питань. На це впливали вікові та світоглядні розбіжності, різне ставлення до реформ Олександра II та ролі дворянства в суспільстві, неприязнь на ґрунті боротьби за вплив над повітовими структурами станового самоврядування. Протистояння різних груп впливу проходило через губернське й повітові дворянські зібрання і навіть виходило за межі станової організації до інституту мирових посередників, мирового суду, земства. Розбіжності у поглядах членів дворянського зібрання призводили до того, що рішення, які приймалися, влаштовували лише його частину, котра належала до так званого «консервативного» крила (родини Герсєванових, Лаппо-Данилевських, Куриліних, Миклашевських, Родзянків, Струкових та інших). «Консерватори» контролювали благородне зібрання протягом всього пореформеного періоду. Консервативність проявлялась у підходах і методах, що використовувалися для розв'язання проблем, з якими стикалося зібрання, а також у меті, для досягнення якої ці методи застосовувалися.

4. Основним інструментом, за допомогою якого катеринославські дворяни намагалися впливати на самодержавну владу, були петиції. Більшість з них носили суто економічний характер, що свідчило про важливість цього напрямку в діяльності дворянських зборів. Хоча дворянське товариство регулярно подавало звернення, самодержавна влада більшість з них відхиляла, оскільки виконання всіх петицій могло спричинити кризу в економіці Російської імперії. Крім того, самодержавна влада з недовірою ставилася до дворянства після того, як воно без належного бажання зустріло її наміри змінити соціально-економічний устрій держави.

5. Концептуальні зрушення в соціальній та економічній сферах, що були спричинені селянською реформою, вивільнили потужну енергію всіх станів суспільства, але насамперед активізували вищий стан. За два-три роки катеринославське дворянство пройшло шлях від неґації до вимушеного сприйняття, а потім і розуміння необхідності скасування кріпацтва.

Катеринославське благородне зібрання діяло в рідчизні загальноросійської практики, поділяючись на кілька груп впливу: противників, які не сприймали реформу; компромісників, готових підтримати будь-які проекти влади за умов певної компенсації; прибічників, які вірили в необхідність емансипації. Виокремленні групи були аморфними, з нечітко виділеними позиціями. Ставлення Катеринославського благородного зібрання до ліквідації кріпацтва можна назвати суб'єктивними та еґоїстичними.

Інтереси кріпосних селян у проектах і записках катеринославських дворян майже не відображені. Колишні поміщики не були готові до втрати частини своїх соціальних та економічних переваг.

Зацікавленість катеринославських дворян у необхідності реформування земельних відносин та суспільства в цілому було помітним лише в інституті мирових посередників у період «першого призову» (1861–1863 рр.), що було характерним для переважної більшості дворянських громад в Російській імперії. Саме завдяки мировим посередникам селянська реформа була реалізована на місцях, хоча й не без труднощів. В інституті мирових посередників катеринославські дворяни за відсутності реального впливу на політику самодержавного уряду демонстрували громадянську позицію в «селянському» питанні.

6. Одним з пріоритетних напрямів для дворян у пореформений час стало селянське управління. До 1861 р. воно перебувало під їх повним контролем, тож повернення хоча б частини контрольних функцій над сільською громадою було необхідною умовою для суспільного самоствердження. Цим пояснюється активна участь катеринославських дворян у роботі інститутів мирових посередників, мирового суду та земських начальників.

Мировий посередник – мировий суддя – земський начальник – це ланки одного логічного ланцюга в системі місцевого управління пореформеної Росії. Саме через ці ланки катеринославське дворянство намагалось відігравати звичну для себе роль захисника, судді, опікуна.

Дворянин, який обіймав посаду мирового посередника або земського начальника, міг знову відчувати свою значимість у житті селянської громади. Однак тепер він виступав не як господар, а як арбітр, який був включений в процес, але водночас перебував над ним.

7. Дворяни не лише взяли активну участь в реформах 1860–1880-х рр., але й значно переважали в земських зібраннях, інституті мирового суду та земських начальників. В найбільшому вигаші від реформи 1861 р. опинилася самодержавна влада, якій вдалося спочатку збурити, а потім приборкати ініціативу дворянства. Земство, на відміну від інших установ, що виникли в пореформений час, призвело до зростання соціальної мобільності та поглиблення соціальної адаптації дворянства до нових соціальних, суспільно-політичних та соціально-економічних умов.

8. Земство сприяло самоідентифікації дворянства в умовах трансформації соціальних відносин, в основному через її всеосяжність. Взаємодія катеринославських дворян з іншими соціальними та етнічними групами відбувалася не лише в земстві. В сільському господарстві та землеволодінні вони відчували конкуренцію з боку колишніх кріпаків-селян та німецьких колоністів. Намагання обмежити вплив німецьких поселенців в аграрній сфері стало однією з характерних ознак діяльності катеринославського дворянства у пореформений період.

Традиційно неприязними були відносини катеринославських дворян з євреями. Дворяни не могли обійтися без доступних єврейських кредитів, тому

вони пропонували змінити характер євреїв, аби вони стали ближчими дворянам за менталітетом.

Попри прагнення відігравати помітну роль у міському самоврядуванні, дворянство так і не змогло потіснити купецтво з міського управління й не мало серйозного впливу на прийняття рішень у галузі міського господарства.

9. Важливими сферами, через які дворяни намагалися ствердити себе як провідний стан суспільства, були доброчинність і освіта. Це виглядає цілком логічно з огляду на рівень освіти та загальної культури більшості дворян. Найбільше катеринославські дворяни переймалися освітою. Вони виділяли значні кошти на спорудження освітніх закладів, надавали стипендії для дітей дворян та матеріальну й моральну підтримку навчальним закладам губернії. Щоправда, дворянське товариство підтримувало переважно ті заклади, де більшість учнів складала дворянські діти. На межі XIX–XX ст. через зростання кількості навчальних закладів в губернії та виникнення ширших можливостей для різних категорій суспільства навчатися в них, дворяни втратили монополію серед всіх станів Російської імперії за рівнем освітньої підготовки.

10. Традиційною в пореформений період залишалась благочинна діяльність, якою займалися дворяни різного достатку. Вона проявлялась в усіх напрямках: від підтримки армії до фінансування музеїв. Переважали приватні пожертви. Рідше благодійником виступала дворянська станова організація. Благодійність, яка у першій половині XIX ст. асоціювалася переважно з вищою верствою, на межі XIX–XX ст. стала прерогативою й інших станів. Дворянство поступається своєю першістю у сфері доброчинності купцям і підприємцям.

11. Сприйняття реформ Олександра II з боку катеринославського дворянства мало чим відрізнялося від позиції інших губернських дворянських громад Російської імперії. Але були й особливості. На відміну від інших губернських дворянських громад, в середовищі катеринославського дворянства не було скільки-небудь помітних конфліктів на етнічному ґрунті. Натомість стійкою неприязню характеризувалися відносини катеринославських дворян та німецьких поселенців, що не було притаманно, наприклад, полтавській чи харківській дворянським громадам. В міському соціумі катеринославським дворянам не вдалося зайняти належне, на їхню думку, місце.

12. Катеринославське дворянство не було жертвою або заручником глибокої трансформації, яку переживало суспільство в умовах модернізації всієї Російської імперії. Воно було активним учасником історичного процесу та намагалося прилаштуватися до нового світу.

Адаптацію серйозно гальмували усталені стереотипи, економічна та соціальна конкуренція, але загалом дворянам вдалося адаптуватися до змін, принесених реформами Олександра II. Причому адаптація була більш-менш вдалою саме для окремих представників катеринославського дворянства, а не для станової організації в цілому, яка так і не змогла стати для дворян джерелом ідей, котрі допомогли б мінімізувати втрати від скасування кріпацтва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальні монографії:

1. Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір): Монографія / І. О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с.

Рецензії: Луняк Є. М. Катеринославська губернська земська управа в світлі біографій / Є. М. Луняк // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 152–155; Лиман І. І. Рецензія Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір): монографія. – Д.: Герда, 2011. – 216 с. (серія Dniproviana) / І. І. Лиман // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 295–296.

2. Кочергін І. О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.): монографія / І. О. Кочергін. – Д.: Герда, 2015. – 576 с.

Рецензії: Андреев В. М. Катеринославське дворянство в умовах модернізації суспільства / В. М. Андреев // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 311–315; Лиман І. І. Дворянство Катеринославської губернії в умовах модернізації / І. І. Лиман // Гуманітарний журнал. – 2015. – № 3–4. – С. 184–186; Мільчев В. І. Катеринославське дворянство пореформеного періоду / В. І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 290–291; Світленко С. І. Рецензія на монографію: Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. – Д.: Герда, 2015. – 576 с. / С. І. Світленко // Грані. Науково-теоретичний альманах. – 2016. – Квітень. – № 4. – С. 154–158.

Колективна монографія

3. История формирования и функционирования российских региональных органов управления: коллективная научная монография / А. Ю. Давыдов, А. М. Иванов, Е. А. Иванова, И. А. Кочергин, К. В. Купченко, О. В. Лисаченко, Н. В. Никитина, И. А. Хвостова. – Новосибирск: СибАК, 2013. – 180 с.

Наукові статті у фахових виданнях України

1. Кочергін І. О. Діяльність М. О. Корфа в земських установах Катеринославської губернії / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2004. – Вип. 1. – С. 54–62.

2. Кочергін І. О. С. В. Кочубей та його угода з Дж. Юзом / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2005. – Вип. 2. – С. 117–125.

3. Кочергін І. О. В. Д. Дунін-Борковський та його роль у впровадженні Земської реформи на Катеринославщині / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 136–149.

4. Кочергін І. О. Михайло Мартинович Алексеєнко. Життя на благо рідного міста / І. О. Кочергін // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Харків: Планет-Прінт, 2009. – Вип. 34. – С. 4–6.
5. Кочергін І. О. Кому служив українець М. В. Родзянко? / І. О. Кочергін // Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 48. – С. 88–93.
6. Кочергін І. О. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. О. Кочергін // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 210–216.
7. Кочергін І. О. Взаємини катеринославських дворян і євреїв в пореформений період (друга половина XIX ст.) / І. О. Кочергін // Література та культура Полісся. Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 56. – С. 184–192.
8. Кочергін І. О. Людина справи на чолі земської управи / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1–2. – С. 58–66.
9. Кочергін І. О. Роль дворянства у запровадженні положень судової реформи 1864 р. на Катеринославщині / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3–4. – С. 33–40.
10. Кочергін І. О. Потомственні дворяни Олександрівського повіту Катеринославської губернії напередодні Селянської реформи 1861 р. / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2010. – Вип. 7. – С. 69–97.
11. Кочергін І. О. Дворянство Катеринославської губернії під час запровадження інституту земських начальників / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 1–2. – С. 36–43.
12. Кочергін І. О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 3–4. – С. 16–29.
13. Кочергін І. О. Образ маршалка повітового дворянства доби реформ Олександра II (на прикладі життя і діяльності А. П. Письменного) / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Д.: НГУ, 2011. – Вип. 8. – С. 46–65.
14. Кочергін І. О. До питання про єдність дворянської верстви (На прикладі Катеринославського дворянства) / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 18–30.
15. Кочергін І. О. В епіцентрі громадського служіння. Гесберг Костянтин Дмитрович / І. О. Кочергін // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 8. – С. 340–355.
16. Кочергін І. О. Козацький рід Бурхановських в історії Південної України / І. О. Кочергін // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та

- аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. – Т. 22. – С. 83–89.
17. Кочергін І. О. Дворянство у земстві: привілейована група чи органічний елемент всестанової інституції / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 1. – С. 26–31.
18. Кочергін І. О. Борзнянський дворянський рід Мізків в історії Катеринославщини / І. О. Кочергін // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія «Ніжинськознавчі студії» № 9. – 2012. – № 13(16). – С. 141–150.
19. Кочергін І. О. Дворянство Катеринославської губернії у складі інституту мирових посередників / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 147–172.
20. Кочергін І. О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період / І. О. Кочергін // Література та культура Полісся. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – Вип. 69. – С. 49–58.
21. Кочергін І. О. Дворяни і навчальні заклади Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. / І. О. Кочергін // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 10. – С. 38–55.
22. Кочергін І. О. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) / І. О. Кочергін // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 74–84.
23. Кочергін І. О. Дворянський рід Бантишів в історії Катеринославщини / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2–3. – С. 15–22.
24. Кочергін І. О. Громадський діяч доби модернізації. Петро Валерійович Каменський / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 1–2. – С. 32–38.
25. Кочергін І. О. Заходи катеринославського дворянства щодо зміцнення соціально-економічного становища наприкінці XIX ст. / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2014. – № 1–2. – С. 77–85.
26. Кочергін І. О. Дворяни-землевласники Катеринославського повіту (друга половина XIX ст.) / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Д.: НГУ, видавець Олег Філюк, 2015. – Вип. 11. – С. 148–186.
27. Кочергін І. О. Дворянський рід Товбичів у суспільно-політичних процесах Наддніпрянської України модерної доби / І. О. Кочергін // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 203–217.
28. Кочергін І. О. Дворяни-землевласники Верхньодніпровського повіту (друга половина XIX ст.) / І. О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Д.: НГУ, видавець Олег Філюк, 2016. – Вип. 12. – С. 79–150.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях та виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

1. Кочергин И. А. Казацкие корни Екатеринославского дворянства / И. А. Кочергин // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар-Киев: Эдви, 2010. – Вып. 4. – С. 188–199.
2. Кочергин И. А. Дворянский род Лаппо-Данилевских: екатеринославская ветвь / И. А. Кочергин // Генеалогический вестник. – 2014. – Вып. 49. – С. 66–79.
3. Кочергин И. А. Человек «дворянского века»: Николай Герсеванов на службе Российской империи / И. А. Кочергин // Слава и забвение: Парадоксы биографики: Сборник научных статей / Отв. ред. Л. П. Репина. – СПб.: Алетейя, 2014. (Человек второго плана в истории). – С. 489–503.
4. Кочергин И. А. Предводитель дворянства пореформенного периода. Характеристика социального статуса (на примере Екатеринославской губернии) / И. А. Кочергин // Успехи современной науки и образования. – 2016. – № 1. – С. 86–90.
5. Кочергин И. А. Тенденции внутрисловных отношений российского дворянства второй половины XIX в. (на примере Екатеринославской губернии) / И. А. Кочергин // Гуманитарные науки в XXI веке. Научный интернет-журнал. – 2016. – № 1. – С. 48–64.
6. Кочергін І. О. Дворянський рід Карпових в історії Катеринославщини / І. О. Кочергін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: Гілея, 2016. – Вип. 112. – С. 16–21.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

1. Кочергін І. О. Доля однієї прибалтійської родини в історії Катеринославського дворянства / І. О. Кочергін // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту., 2006. – С. 84–94.
2. Кочергін І. О. Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексєєв / І. О. Кочергін // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упоряд. І. С. Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2008. – С. 90–94.
3. Кочергін І. О. Петро Янченко – адміністратор провінційного земства доби ліберальних реформ Олександра II / І. О. Кочергін // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць / редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 8. – С. 201–213.
4. Кочергін І. О. Кащенко Василь Васильович: садівник, лісівник, громадський діяч / І. О. Кочергін // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 р.: Бібліограф. видання. У 2-х ч. Ч. 2. II півріччя / Упоряд. І. С. Голуб. – Д.: ДОУНБ, 2011. – С. 184–186.
5. Кочергін І. О. До питання про взаємовідносини дворян-землевласників у складі Новомосковського повітового земства / І. О. Кочергін // Спадщина:

- збірник наукових статей. Ред.: Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева, Державний архів Дніпропетровської області. – Д.: Герда, 2012. – С. 134–144.
6. Кочергін І. О. Дворяни і міста Катеринославщини у вирі модернізації / І. О. Кочергін // *Фронтири міста*. – 2013. – № 2. – С. 92–102.
  7. Кочергін І. О. Козацький рід Письменних в історії Катеринославщини / І. О. Кочергін // *Січеславський альманах*. – Д.: НГУ, 2014. – Вип. 7. – С. 151–156.
  8. Кочергін І. О. Товариське оточення Дмитра та Наталії Дорошенків: катеринославський дворянський рід Жебуньових / І. О. Кочергін // *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р. м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк; Музей гетьманства*. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 311–319.
  9. Кочергін І. О. Катеринославський дворянський рід Алексеевих / І. О. Кочергін // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (голов. ред.) та ін.* – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 88–96.

АНОТАЦІЯ

Кочергін І.О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2016.

У роботі з'ясовано характерні особливості поведінки дворянства Катеринославської губернії у різних ситуаціях в період соціально-економічної, суспільно-політичної та соціокультурної трансформації Російської імперії другої половині XIX – початку XX ст.

В дисертації проаналізовано роль дворянства після скасування кріпацтва в діяльності різноманітних інституцій, що виникли внаслідок реформ Олександра II і контрреформ Олександра III; досліджено шляхи подолання проблем, що постали після 1861 р., які бачило катеринославське дворянство; як воно взаємодіяло всередині дворянського зібрання та поза його межами з різними соціальними та етнічними групами; наскільки сильно дворяни впливали на соціокультурну ситуацію в губернії, що спонукало їх займатися благочинною та просвітницькою діяльністю та які були її напрями.

Ключові слова: дворянство, Катеринославська губернія, соціальна історія, соціальна трансформація, соціальна взаємодія, дворянське зібрання, земське самоврядування, мировий посередник, земський начальник, добродійність

SUMMARY

Kochergin I.O. Katerynoslav nobility under transformation of social relations (second half of XIX – early XX century). – Manuscript.

The thesis for the degree of doctor of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Dnipropetrovs'k National University named Oles Gonchar. – Dnipro, 2016.

Ukrainian statehood, but like any other, going through difficult stages of development. The important element of this process was the formation of elite that assumed the responsibility of government institutions, formation of legal framework, monitoring the social sphere etc. At the end of the XVIII century, with the advent of the Russian nobility in the Zaporozhzhya Lands stopped the evolution of the local elite, which was formed from the Zaporozhye officers.

The nobility of Katerynoslav was formed on the basis of multi-ethnic alien element at the turn of XVIII–XIX ct., which had no stable relations with regional (national) tradition. It had an indelible impact on the development and activity of higher estate in the post-reform period.

The problem of genesis of nobility of Russian empire due to a number of subjective and objective circumstances is still some scientific gaps in Ukrainian historiography.

After the peasant reform in 1861 the Katerynoslav Noble assembly did not become a place of concentrated forces for retaining the positions of nobility in the new social, economic, and political conditions of post-reform Russia.

The nobles of Katerynoslav tried to keep as much authority and privileges as possible to dominate in the socio-economic and socio-political environments at the expense of the state and other estates.

Conceptual transformations in the social and economic environments, caused by the peasant reform, released a tremendous power of all social classes, but primarily invigorated the higher estate. The Noble Assembly of Katerynoslav acted in line with the Russian general principles while split into a few groups of influence: opponents; proponents and supporters.

1861 year awakened the noble initiative, the result of which was the formation of active civic stance of the higher estate. One of the priorities for the nobility at the post-reform time was the sector of rural management. The Conciliator, Mediator, Land captain – they are the links of the same logic chain in the system of the local government of the post-reformed Russia. Due to those links the Katerynoslav nobility tried to play a common role of a defender, judges and guardian.

The rural reform of 1861 was the most beneficial to the autocratic government, which at first incited and then tamed the initiative of the nobility. The most active the nobles were in zemstvo institutions, because there nobles could affect in the socio-economic and socio-cultural areas. Some nobles perceived their role in zemstvo as a service for all the inhabitants of the province. For other nobles (mainly small and medium landowners) service in zemstvo was the ability to implement career aspirations. Zemstvo contributed to the self-identity of the nobility in the new conditions of social interaction, mainly because of its regularity and comprehensiveness.

Search by the Katerynoslav nobles of their place on the social map of the landscape occurred not only in the Zemstwo assembly. They competed with former serfs and German colonists in agriculture and landholding. Confrontation with German settlers became one of the hallmarks of genesis for Katerynoslav nobility in the post-reform period. The relations of Katerynoslav nobles and Jews were traditionally hostile. The nobles of Katerynoslav failed to take proper place, in their opinion, in the urban society.

The nobles were in environment, which, to some extent, was perceived by them as hostile. That was a result of the ideological conflict. After they lost the privileges and confidence in their public importance, the nobility of Katerynoslav could not abandon stereotypes about their place in the society. Their social identification was unstable, so they had difficulties to adapt to the new socio-economic and socio-political conditions.

The nobility of Katerynoslav was not a victim or a hostage of a deep transformation, which the society experienced in the period of modernization of the Russian Empire. They were active participants in the historical process and they tried to adapt to the new world.

Keywords: nobility, Katerynoslav province, social history, social transformation, social interaction, Noble assembly, Zemstwo self-government, conciliators, Land captains, Charity

АННОТАЦИЯ

Кочергин И. А. Екатеринославское дворянство в условиях трансформации социальных отношений (вторая половина XIX – начало XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепро, 2016.

В работе выяснено характерные особенности поведения дворянства Екатеринославской губернии в разных ситуациях в период социально-экономической, общественно-политической и социокультурной трансформации Российской империи второй половины XIX – начала XX в.

Проанализировано роль дворянства после ликвидации крепостного права в деятельности разных учреждений, возникших вследствие реформ Александра II и контрреформ Александра III. Исследовано пути преодоления проблем, возникших после 1861 г., которые видело екатеринославское дворянство; как оно взаимодействовало внутри благородного собрания и вне его с разными социальными и этническими группами; насколько сильно дворяне влияли на социокультурную ситуацию в губернии, что побуждало их заниматься благотворительностью и просветительской деятельностью и какие были ее направления.

Ключевые слова: дворянство, Екатеринославская губерния, социальная история, социальная трансформация, социальное взаимодействие, дворянское собрание, земское самоуправление, мировой посредник, земский начальник, благотворительность.

КОЧЕРГІН Ігор Олександрович

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

(Автореферат)

Підписано до друку 28.11.2016 р. Формат 60x90/16
Папір офсет. Ум. друк. арк. 2,5
Наклад 100 прим. Зам № 029/16

ДВНЗ «Національний гірничий університет»
м. Дніпро, пр. Дмитра Яворницького 19,
тел.: (056)744-73-39